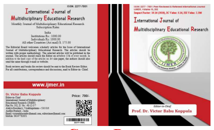
Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :10.16(2026); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
Peer-Peer Reviewed, Refereed & Open Access International Journal - As per UGC Norms
(Fulfilled Suggests Parameters of UGC by IJMER)
Volume:15, Issue:7(1), July 2026
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed: Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in

हंससन्देशे लङ्कायाः मार्गनिरूपणम्

"The Description of the Route to Laṅkā in the *Haṃsa-Sandeśa*"

BorugaddaSukanya
Lecturer in Sanskrit,
MOC College,
Jillellamudi
6301835268

प्रस्तावना:

सन्देशकाव्येषु मेघसन्देशकाव्यमनुसृत्य अनन्तरवर्तिभिः महाकविभिः बहूनि सन्देशकाव्यानि रचितानि। तेषु मेघसन्देशानन्तरं वेङ्कटनाथकविना कृतं हंससन्देशकाव्यम् प्रसिद्धंवर्तते । वेङ्कटनाथः श्रीवेङ्कटेश्वरस्य अनुग्रहात्जातः इति कथापि लोके प्रसिद्धा। (पादुकासहस्रम् - पीठिका – Page No.2, 3, By SrisailamTatacharya).

वेङ्कटनाथः एव कालान्तरे सन्यासाश्रमस्वीकारात्वेदान्तदेशिकः इति नाम्ना प्रसिद्धः। अयं च वेङ्कटनाथः श्रीमद्रामानुजमतानुयायी विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायप्रचारकः पाञ्चरात्रशाखीयः इत्यपि पादुकासहस्रादिकाव्येभ्यः स्पष्टम्भवति । हंससन्देशकथायां मार्गकथनस्य किमनया कवेः मतविषयकचर्चया किं प्रयोजनमितिप्रश्नः भवत्येव । मार्गकथने कवेः वचनेषु सभेदः कथं स्पष्टं भविष्यति इति अग्रे वक्ष्यते।

मूलकथा:

सुन्दरकाण्डे हनुमान्सीतां दृष्ट्वा तस्याः सन्देशमादाय "सीताक्षेमवती" इति राममुक्तवान् । युद्धकाण्डारम्भे रामः सुग्रीवादिभिः कृतमन्त्रः जैत्रयात्रामुहूर्तं निश्चितवान् । एवं कृतकार्य निश्चयः सीतां स्मारं स्मारं खिन्नो बभूव । अपि च लङ्का निरालम्बामार्गरहितादुर्गा इत्यपि हनुमद्वचनैः कृतनिश्चयः । रावणं हत्वा सीतां पुनः नेतुं विलम्बो भविष्यति तावत्पर्यन्तं सीतासमाश्वासनीया, लङ्कापि अगम्या सीताकथम् आश्वासनीया इति चिन्तामग्नः रात्रिं नीतवान् ।

स्थितापारेसमुद्रस्यदूरपारस्यराघव।
नौपथश्चापिनास्त्यत्रनिरुद्देशश्चसर्वशः॥ श्रीमद्रामायणम् - युद्धकाण्डे - 3/21 श्लोकः Pg No. 2050.

Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :10.16(2026); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
Peer-Peer Reviewed, Refereed & Open Access International Journal - As per UGC Norms
(Fulfilled Suggests Parameters of UGC by IJMER)
Volume:15, Issue:7(1), July 2026
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed: Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in

कविः लङ्कां गन्तुं समर्थो दूतः हंसः एवेति निश्चित्य रामेणानुभूताम् अवस्थां सीतां निवेदयितुं हंससन्देशकाव्यं रचितवान् । ततः श्रीमद्रामायणे युद्धकाण्डे षष्ठसर्गे रामस्य चिन्ता एव मूलकथा काव्यस्यास्य इति वक्तुं शक्यते।

कालिदासानुसरणम्

सन्देशकाव्येषु प्रथमं दूतस्य चयनं दूतं प्रतिप्रशंसावाक्यानि ततः स्वावस्थानिवेदनं, सन्देशप्रेषणावसरः, गन्तव्यस्य देशस्यमार्गकथनं, मार्गेद्रष्टव्याः विशेषाः, द्रष्टव्यस्य देशस्य वर्णनं, प्रियायाः अवस्था, सन्देशः इति विषयाः कालिदासदर्शितमार्गेण इतरैः सर्वैः अनुसृताः । तथैव वेङ्कटनाथोऽपि हंसं दूतं दृत्वा लङ्कायाः मार्गं तमुक्तवान् । “मार्गं तावत्श्रुणुकथयतः त्वत्प्रयाणानुरूपम्" इति कालिदासपद्धतिः अत्रापि अनुसृता । लङ्कां गन्तुं द्वितीये मार्गे स्थितेपि तं वर्जयित्वा स्वनिर्दिष्टमार्गेण गन्तव्यं इति रामोक्तौ कवेराशयोपि स्पष्टो भवति । हनुमत्प्रत्यागमनकाले रामलक्ष्मणौ माल्यवत्पर्वते वसतिं चक्रतुः । स च पर्वतः अद्यतन कर्णाटराष्ट्रे होस्पेट समीपे वर्तते । तत्रस्थः हम्पीप्रदेशः एव अद्यापि ऋष्यमूकः इति व्यवहृतः । लङ्कापि माल्यवतः आग्नेय्यां दिशिवर्तते इति मुहूर्तनिर्णयसमये गोविन्दराजीय व्याख्यायां श्रीमद्रामायणे स्पष्टम्। **“लङ्काहिदक्षिणपूर्वस्यांकिष्किन्धायाःअतोनेयंदक्षिणमात्रा।”** श्रीमद्रामायणम् - युद्धकाण्डे– 4/3 श्लोकस्थगोविन्दराजीयव्याख्या। PageNo.2053.

मार्गनिर्देशने कारणम्

येन मार्गेण हनुमान्पूर्वं लङ्कां गतवान्तं मार्गं परिहृत्य द्वितीयेन मार्गेण गन्तव्यमिति रामः हंसं वदति। अपि च शरत्काले रामेण सन्देशः प्रेषितः इति विषयद्वयं श्रीमद्रामायणात्काव्ये भिन्नतयादृश्यते। श्रीमद्रामायणानुसारेण शरत्कालारम्भे कपयः सीतान्वेषणार्थं गताः हेमन्ते हनुमान्सीतां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्रः। शिशिरे संग्रामयत्नाः कृताः वसन्ते आरम्भे रावणोहतः, रामोऽपि अयोध्यां प्रत्यागत्य पट्टाभिषिक्तः इति कालक्रमो दृश्यते । हंससन्देशकाव्ये शरदिरामः हंसं दूतं प्रेषितवान् इति वर्णितम्। (1/13 श्लोकः Page No.7 हंससन्देशः only Ref.) शारदाः वारिवाहाः छत्रायेरन् इति तत्रोक्तेः एष विषयः स्पष्टो भवति । अपि च शरदि हंसाः भूलोकेन सन्निहिताः भवन्ति, मानसं गच्छन्ति इत्यपि प्रसिद्धः विषयः, किन्तु निरङ्कुशाः कवयः।

मार्गकथनम्

दक्षिणपूर्वां दिशमुद्दिश्य गमने मार्गद्वयं वर्तते तत्र प्रथमो मार्गः कर्णाटदेशे प्रविश्य पुनःद्रविडदेशं गत्वा रामेश्वरमतिक्रम्य गन्तव्यः । तस्मिन्मार्गे गोकर्णक्षेत्रं, रामेश्वरं, इत्यादीनि गम्यानि भवन्ति । एवं केरलमार्गमनुसृत्य गमनेऽपि अनन्तशयनादि क्षेत्राणां वर्णनम् अपरिहार्यं भवति । कविः द्राविडः (Tamil) ततः द्रविडदेशस्थान्येव क्षेत्राणि वर्णयितुं कृतनिश्चयः प्रथमं मार्गं परिहृतवान् । यानि

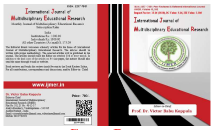
Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :10.16(2026); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
Peer-Peer Reviewed, Refereed & Open Access International Journal - As per UGC Norms
(Fulfilled Suggests Parameters of UGC by IJMER)
Volume:15, Issue:7(1), July 2026
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed: Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in

दिव्यक्षेत्राणि । अद्यापि तमिलनाडुराष्ट्रे वर्तन्ते तान्येवकविः वर्णितवान् । अद्यतन आन्ध्रप्रदेशे वर्तमानं तिरुपतिक्षेत्रमपि 1953 वत्सरे आन्ध्रराष्ट्रावतरणपर्यन्तं द्रविडराष्ट्रान्तर्गतमेव आसीत् । ततः तमिलनाडुराष्ट्रे वर्तमानानां वैष्णवक्षेत्राणां वर्णनमेव कवेः मुख्याशयः प्रतिभाति।

प्रथममार्गपरिहारे कारणं नित्यवृष्टिः इति कविः यद्वर्णितवान्तदपि सत्यमेव।

मार्गौ सम्यङ्ममहनुमतावर्णितौद्वौतयोस्ते

सह्यासन्नोऽप्यनघसुभगःपश्चिमोनित्यवर्षः।

प्राचीनेषुप्रतिजनपदंसंहतावद्भुतानां

मन्नादृष्टिःकथमपिसंखे!मत्कृतेतेनिवार्या।। हंससन्देशः - प्रथमाश्वासः - 18 श्लोकः Page No.10.

हे हंस! माल्यवतः प्रस्थितः लङ्कां जिगमिषुः त्वं प्रथमम् अञ्जनाद्रिं गन्तुमर्हसि । शेषाचलस्य बहुषु नामान्तरेषु वर्तमानेष्वपि आञ्जनेयविषयकप्रीत्यारामः तं पर्वतम् अञ्जनाद्रि नाम्ना व्यवहृतवान् । किन्तु शेषाचलमिति नामापि कविना कीर्तितम् । आदिशेषः एव तत्र पर्वताकृत्यास्थितः शेषशैलः शिरः श्रीशैलः मध्यभागः अहोबिलक्षेत्रं पुच्छमिति पुराणेषु प्रसिद्धम् । तत्र अजनाद्रिं वेङ्कटेश्वरनाम्नाविष्णुः अधितिष्ठति । तं देवं देवाः मनुष्याश्च सर्वपुरुषार्थकामाः सेवन्ते । एवं वेङ्कटेश्वरदर्शनम् ऐहिकामुष्मिकफलप्रदंभवति फलेच्छवः भक्ताः दत्तफलाः भगवता अनुगृहीताः भवन्ति इति विश्वासः स्पष्टमुपवर्णितः।

तत्रारूढैर्महतिमनुजैस्स्वर्गिभिश्चावतीर्णैः

सत्त्वोन्मेषाद्व्यपगतमिथस्तारतम्यादिभेदैः।

साधारण्यात्फलपरिणतेरसङ्ख्यशोबध्यमानां

शक्त्याकामंमधुविजयिनस्त्वंचकुर्यास्सपर्याम्॥ हंससन्देशः–प्रथमाश्वासः - 22 श्लोकः - Page No.12.

दक्षिणेन अञ्जनाद्रिं सुवर्णमुखरीनदी प्रवहति तत्रैव नदीतीरे कालहस्तीश्वरः वसति । सुवर्णमुखरीनदीं तीत्वीतुण्डीरमण्डलं प्रविशसि तत्रैव श्रीमन्नारायणः हस्तिशैले वरदराजः इति नाम्नावसति। तत्र वरदराजस्य निवासहेतुभूताकापि कथापौराणिकी अपि कवितानिरूपिता । कदाचित्चतुर्मुखः लोकक्षेमाय यज्ञं कर्तुं कृतसंकल्पः धर्मपत्नीसरस्वती तदानीं नसन्निहिता । तस्याः आगमनस्य प्रतिपालने कालातीतो भवतीति धियाब्रह्माकामपि अन्यां परिणीय यज्ञदीक्षां गृहीतवान् । ततः ब्रह्मणे कुपिता सरस्वती वेगवती नाम्ना नदीभूत्वा यज्ञध्वंसं कर्तुं प्रवृत्ता । तदानीं नारायणः हस्तिशैलं सृष्द्वातदधिष्ठाय प्रवाहात यज्ञशालां रक्षितवान् इति कथामपि कविः उदाहृतवान्। (1/29श्लोकः only Ref.)

स्वस्य जन्मस्थानं वरदराजस्य आश्रयभूतमिति हेतोः काञ्चीवर्णनं कविः विस्तरेण कृतवान् । विशेषतः

Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :10.16(2026); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
Peer-Peer Reviewed, Refereed & Open Access International Journal - As per UGC Norms
(Fulfilled Suggests Parameters of UGC by IJMER)
Volume:15, Issue:7(1), July 2026
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed: Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in

ब्रह्मयज्ञकथां पञ्चश्लोकैः (1/29 to 33 श्लोकाः) वर्णितवान् । काञ्ची पतिमपि विस्तरेण मोक्षदायिनं निरूपितवान् ।

लक्ष्मीविद्युल्ललितवपुषंतत्रकारुण्यपूर्णं
माभैषीस्त्वंमरकतशिलामेचकंवीक्ष्यमेघं।
शुद्धैर्नित्यंपरिचितपदस्त्वादृशैर्देवहंसैः
हँसीभूतस्सखलुभवतामन्ववायाग्रजन्मा॥ हंससन्देशः–प्रथमाश्वासः - 33श्लोकः - Page No.17.

काञ्चीनगरात्पश्चिमां दिशमाश्रित्य त्वयागन्तव्यम् । तत्र पूगारण्यनामके दिव्यक्षेत्रे श्वेतशैले मधुसूदनः त्वयासेव्यः ततः कावेरीतीरं प्राप्स्यसि । कावेरीतीरे श्रीरङ्गनाथः त्वयासेव्यः।

तीरेतस्या विरचितपदंसाधुभिरसेव्यमानं
श्रद्धायोगाद्विनमिततनुश्शेषपीठंभजेथाः।
यस्मिन्नस्मत्कुलधनतयासौम्यसाकेतभाजः
स्थानंभाव्यंमुनिभिरुदितंश्रीमतोरङ्गधाम्नः॥

सत्वेदिव्येस्वयमुदयतस्तस्यधाम्नःप्रसङ्गा
न्मञ्जूषायांमरकतमिवभ्राजमानंतदन्तः।
चेतोधावत्युपहितभुजंशेषभोगेशयानं
दीर्घापाङ्गं जलधितनयाजीवितंदेवमाद्यम्॥ हंससन्देशः–प्रथमाश्वासः – 45, 46श्लोकः

"एवं चोलदेशे रङ्गनाथं सेवित्वा पाण्ड्यदेशः त्वयागन्तव्यः देशद्वय मध्ये अरण्यं चोरैः आक्रान्तं वर्तते । ततः कथञ्चिदवतीर्णः पाण्ड्यं प्रविश्य वृषभाचलं द्रक्ष्यसि । अयं च वृषभाचलः अद्यतन मदुरे समीपे वर्तते । तस्मिन्क्षेत्रे सुन्दरे शनाम्नाविष्णुः वसति किन्तु तत्समीपे एवं "अलहर्कोयल्" नाम्ना विष्णुक्षेत्रं वर्तते स एव विष्णुः कविना उदाहृतः नतु मदुरै मदुरै क्षेत्रे सुन्दरे शनाम्नाप्रसिद्धो महेश्वरः गृहीतः।

नित्यावासंवृषभमचलंसुन्दराख्यस्यविष्णोः
प्रत्यासीदन्सपदिविनतोभागधेयंनतरस्याः।
यस्योत्सङ्गेबलिविजयिनस्तस्यमञ्जीरवान्तं
पाथोदिव्यंपशुपतिजटास्पर्शहीनंविभाति॥ हंससन्देशः - प्रथमाश्वासः - 49 श्लोकः–Page No.24.

ततः प्रस्थितः समुद्रतीरं प्राप्य तत्र तत्र विश्रान्तः समुद्रं तीर्त्वा सुवेलमचलं प्राप्य लङ्कां द्रक्ष्यसि ।

तस्मिन्दृश्याभवतिभवतश्चारुसौधावदाता
लङ्कासिन्धोर्महितपुलिनेराजहंसीवलीना।

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :10.16(2026); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
Peer-Peer Reviewed, Refereed & Open Access International Journal - As per UGC Norms
(Fulfilled Suggests Parameters of UGC by IJMER)
Volume:15, Issue:7(1), July 2026
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed: Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available: www.ijmer.in

Cover Page

त्वामायान्तंपवनतरलैर्यापताकापदेशैः

पक्षैरभ्युज्जिगमिषुरिवस्थास्यतिश्राव्यनादा।। हंससन्देशः - प्रथमाश्वासः - 60श्लोकः–Page No.29.

उपसंहारः-

एवं प्रस्तुत तमिलनाडुराष्ट्रे वर्तमानैः विष्णुप्रधानैः दिव्यक्षेत्रैः पूर्णमिदं मार्गवर्णनं कवेः विशिष्टाद्वैतमतानुयायित्वं नारायणे अनन्यभक्तिं च निरूपयति।

उपयुक्तग्रन्थमूची

1. हंससन्देशः - वाविल्लरामस्वामिशास्त्रलु&सन्स् नेताजीसुभाष्चन्द्रबोस्श्रोड्, मद्रास्-1 - 1955.
2. श्रीमद्रामायणम् (व्याख्यात्रयोपेतम्) - परिमल् पब्लिकेशन्स्, दिल्ली – 2012.
3. पादुकासहस्रम् - चौखम्बसंस्कृतसंस्थान, वारणासी –1984.